

СУТНІСТЬ І ЗМІСТ МОРАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ У ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ В.О. СУХОМЛИНСЬКОГО

Проаналізовано різнобічні аспекти формування моральної відповідальності особистості у концептуальних підходах видатного українського педагога В.О. Сухомлинського. З'ясовано роль моральної свідомості, діяльності, відносин у цьому процесі.

Аналіз творчої педагогічної діяльності В.О. Сухомлинського багатьма відомими вченими свідчить про те, що видатний педагог приділяв пильну увагу питанням моральної відповідальності особистості [1: 97-103; 2: 91-96].

Концептуальні ідеї вченого і педагога-практика охоплюють різнобічний спектр цієї важливої проблеми, яка нині набула особливої значущості. Головним для нього є знаходження найбільш оптимальних принципів, форм, методів і засобів виховання моральної відповідальності на рівні моральної свідомості й самосвідомості; моральної діяльності і моральних відносин суб'єктів навчального процесу.

Провідним *принципом виховання моральної відповідальності* В.О. Сухомлинський вважав взаємну відповідальність старших перед молодшими і молодших перед старшими.

Рівень моральної свідомості, на його думку, мав реалізуватися через почуттєву, раціональну і вольову сфери. Почуття відповідальності повинно формуватися з дитинства. "...Однією з визначальних умов морального виховання, – писав В.О. Сухомлинський, – є прагнення до того, щоб кожний наш вихованець уже в роки дитинства і раннього отроцтва умів брати на себе *труд відповідальності, тягар обов'язку* за життя, здоров'я, душевний спокій, благополуччя інших людей; щоб ухиляння від *труда відповідальності і обов'язку* мислилось і переживалось людиною як мерзенність" [3: 87].

Почуття відповідальності стає актуальним фактом переживань дитини, фактом її свідомості тоді, коли вона має реальний приклад моральних вчинків батьків, учителів, друзів, усіх оточуючих. На прикладах вчинків інших та власному досвіді вихованці усвідомлюють межу, за якою стоять поняття "можна" і "треба", за якою постають радість і сором. Наполеглива, сумлінна праця учня супроводжується радістю, духовним піднесенням, бажанням пізнавати себе і навколишній світ. Йому стає соромно бути недбалим, байдужим, саме тому В.О. Сухомлинський вважав сором могутньою протиотрутою від огидного і мерзенного, він є морально-емоційною опорою обов'язку і відповідальності. У тому, щоб розвивати почуття сорому й нестерпність до безсоромності, і полягає запобігання пасивності, нестійкості особистості, того, що звичайно характеризується словами: куди вітер повіє, туди й хилиться. Якраз такі найчастіше і стають правопорушниками і злочинцями [3: 130].

Водночас педагог застерігав батьків, учителів від непомірного моралізаторства, набридливої повинності у процесі навчання й виховання дітей. Він наголошував, що у сучасної людини треба виховувати інтелектуальну тонкість, чутливість до людської мудрості. Лише уроками, засвоєнням обов'язкових знань, виконанням домашніх завдань, відповідями на запитання вчителів цих якостей не виховаєш. Допитливість, любов до пізнання – це вічні й невикорінні людські потреби, вони виховані тисячолітнім досвідом суспільної праці і пізнання світу. Але якщо задоволення цих потреб перетворюються *тільки* в обов'язок, у повинність, – допитливість згасає поступаючись місцем байдужості до знань. "Завдання вихователя-педагога (а кожен педагог – насамперед вихователь) полягає в тому, щоб у свідомості кожного учня не згасав вогник жадоби знань. Ці вогники освітлюють людину, допомагають зрозуміти, пізнати її, пробуджують взаємний інтерес людини до людини. З цього починається складний процес взаємного духовного спілкування, обміну духовними цінностями" [4: 319].

Почуття моральної відповідальності, зазначив В.О. Сухомлинський, повинно формуватися у взаємозв'язку із почуттями громадянськості, патріотизму, обов'язку, а також почуттям прекрасного й піднесеного. У захоплені красою й доблестю громадянства народжується бажання стати морально красивим. Ці прагнення породжують почуття глибокої відповідальності, вони впливають на розум, примушують людину шукати шляхів утвердження своєї громадянської гідності. Громадянськість – "*це насамперед відповідальність, обов'язок* – та вища сходинка в духовному житті людини, на якій вона віддає себе служінню ідеалові" [5: 429].

Вчений доводить, що свої основні функції моральний ідеал виконує у *програмній функції*. Програмна або цільова функція морального ідеалу полягає в тому, що він відіграє у системі моральної свідомості роль вищої життєвої мети, тобто у цьому сенсі ідеал є проекцією сучасного на майбутнє, орієнтує особистість на перспективний аспект моральної відповідальності. В.О. Сухомлинський заперечує стихійність у вихованні моральної відповідальності, оскільки вона здатна призвести до вияву в ній переважно ретроспективного аспекту. Процес виховання відповідальної особистості вимагає науково обґрунтованої системи. У цьому питанні потрібні задум і планомірне його здійснення протягом тривалого часу. Причому ця робота має здійснюватися вчителями не прямолінійно, не посиленням засобів примусу й контролю, а різноманітними тонкими спонуваннями. За таких підходів моральний ідеал набуває реального гуманістичного сенсу, здійснюється реалізація автономії особистості, її свобода і творчість. Завдання вихователя полягає в тому, щоб виховувати в кожній дитини глибоко індивідуальну *здатність повинності, здатність відповідальності* перед колективом, суспільством – без цієї здатності, без конкретних її виявів на кожному кроці, без звичок і традицій, які з неї випливають, немислима справжня свобода особистості. "Прагнення до свободи й самостійності без високо розвиненої здатності повинності перетворюється в розбещеність, потурання низьким бажанням. Там, де порушується гармонія відповідальності й свободи, починається хаос, недисциплінованість, сваволя" [3: 157].

Важливим аспектом взаємодії свободи й відповідальності є воля. Велика майстерність, мистецтво і характер потрібні вчителю, щоб спрямувати волю учня на вияв відповідальності. В.О. Сухомлинський вважав наказ, вимогу вихователя стосовно поведінки вихованців цілком нормальним і навіть необхідним явищем. "Без розумного вияву волі вихователя як вимоги колективу, громади, суспільства виховання перетворилося б у стихію, а слова вихователя – в рожеву водичку, в солоденький сироп абстрактного добра" [4: 375].

Без вимоги, сильної волі, розумного повчання, вважав педагог, не може бути ефективного виховання. Водночас він наполягав на необхідності поваги волі особистості підлітка. "Майстерність вольового впливу вихователя на душу підлітка полягає в тому, щоб, розуміючи свій обов'язок, підліток з радістю віддавав сам собі накази і сам ставив перед собою вимоги, щоб ви, вихователю, захопили, одухотворили його моральною красою морального обов'язку, щоб дисципліна, суворота, беззастережна, нетерпима до проповіді всепрощення й абстрактного добра, – щоб ця дисципліна була для підлітка самоутвердженням, вираженням його власних моральних сил" [4: 375].

Таким чином, моральний ідеал, свобода, воля, свідомість повинності виступають потужною спонукальною силою особистості до активної, відповідальної діяльності.

Рівні показників активності суб'єктів навчального процесу, вважав В.О. Сухомлинський, можна проаналізувати, виходячи з характеру і результатів діяльності, котрі вимірюються ініціативністю і результативністю; ціннісними орієнтаціями в основних сферах діяльності, фіксованими через мотиви діяльності, суб'єктивне ставлення до неї, її завдання, зміст і форми; співвідношенням власних ідеалів, спрямованості інтересів, соціальних установок та їх практичним здійсненням. Крім того, що дитину треба навчити *мужньо думати*, її ще треба навчити відповідально діяти. Переживання, усвідомлення, прагнення тільки тоді стають ґрунтом, на якому зростає моральна відповідальність, коли вони перетворюються в активну діяльність, у вчинки. Суб'єкт у своїх діях в актах своєї творчої самодіяльності не лише виявляється й розкривається; він у них створюється і визначається. Особистість є тим більш значущою, чим більшою є сфера її дії, той світ, у якому вона живе, і чим завершенишим є цей останній, тим досконалішою є вона сама. Одним і тим же актом творчої самодіяльності створюючи і його, і себе, особистість створюється і визначається лише цілісно.

Здійснити вчинок – означає виявити рішучість, наполегливість, цілеспрямованість, подолати сумнів і страх. Справжній вчинок вимагає від особистості величезної духовної і фізичної напруги, боротьби мотивів. Адже людина живе у світі, де моральні прагнення часто-густо не беруться до уваги іншими, а це створює ситуацію, за якої зникає необхідність вимірювати вчинки за голосом власної совісті. Тоді успішним стає той, хто вміє жити прагматично "подвійною бухгалтерією", ніби в двох системах відліку одночасно: одна – для "когось", друга – для себе. Тому дистанція від "хочу вчинку", "прагну вчинку" і "здійснив вчинок" може бути надто великою. Однак із морального погляду ознакою особистісного розвитку людини виступає її здатність чинити за внутрішнім переконанням у найскладніших життєвих ситуаціях, не перекладаючи відповідальність на інших, не покладаючись сліпо на обставини і, навіть, не просто "рахуватися" з обставинами, але й протистояти їм, активно втручатися в хід подій, виявляти свою волю, свій характер. "Прекрасні істини про обов'язок, відповідальність, свідоме підкорення, поєднання особистих і громадських інтересів залишаються добрими побажаннями, зазначав В.О. Сухомлинський, – якщо людина на власному досвіді не пізнала відповідальності за цінності, які належать колективу. Багаторічний досвід переконує, що саме з цієї відповідальності починається моральний досвід організаційних залежностей у колективі – керівництво, підкорення" [6: 622].

Отже, концептуальним положенням В.О. Сухомлинського стосовно виховання моральної відповідальності особистості є положення про її активний, діяльнісно-вчинковий характер.

Рівень моральних відносин в аспекті відповідальності характеризується, передусім, їх *гуманістичною спрямованістю й функціонуванням*. Моральні відносини як вид суспільних відносин становлять таку сукупність соціальних зв'язків і залежностей, у яких визначальним є взаємодія людей і соціальних спільнот, що базується на загальноприйнятих моральних цінностях і спрямована на дотримання суспільного й індивідуального блага і користі, на гармонізацію умов морального прогресу. Особливість моральних відносин полягає в тому, що вони мають ціннісно-регулятивний і безпосередньо оцінювальний характер, тобто в них усе базується на моральній оцінці, яка виконує певні функції регуляції, контролю. Всі види моральних відносин визначаються з погляду на те, дотримуються чи не дотримуються суб'єкти взаємодії моральних принципів, норм, вимог, традицій у своїй поведінці та діяльності.

З огляду на це, вважав В.О. Сухомлинський, усі учасники моральних відносин мають бути взаємно відповідальними. Здійснюючи навчально-виховний процес, його суб'єкти повинні постійно враховувати багатство відносин між учнями і педагогами, між учнями, між педагогами та ін. "Спільність, багатогранне переплетення інтересів вихователів і вихованців, спільне задоволення духовних потреб, взаємне забезпечення і постійна передача духовних багатств – ось невідмінні риси шкільного колективу. Не забуваймо, що в школі дитина не тільки вчиться. В школі вона живе. Там, де вихователі забувають цю істинну, навчання стає для школяра важким тягарем. Там, де навчання виступає як невід'ємна частина багатогранного духовного життя, – воно для дитини бажане й захоплююче" [5: 407].

Відповідальність вчителя за долю учня ґрунтується на справедливості, любові, довірі, відчуженні його внутрішнього світу. Учитель має знати все, що стосується кожної дитини, яку він навчає: її мислення, емоції, задатки, здібності, інтереси, нахили, навіть сімейні обставини. У цьому аспекті В.О. Сухомлинський писав: "Якщо мені потрібно добре пізнати глибинні сили, властивості, можливості людини, я намагаюся створити такі взаємовідносини в колективі, щоб ця людина, яка зацікавила мене, відчувала більшу відповідальність за іншу людину, за інших людей. Тільки у відповідальності, в обов'язку виявляється те, на що людина здатна. Найголовніше, щоб у цих взаємовідносинах ніхто не відчував себе слабким, беззахисним, таким, кого вічно опікають" [7: 440].

Повертаючись до цієї думки в іншому місці, вчений категорично засуджує так зване "моральне утриманство". "Виявляється воно в тому, що в свідомості учня утвердилася думка: за те, що я погано вчуся, відповідає вчитель. Моральне утриманство – дитя неробства, лінощів, недбайливості, але саме воно, у свою чергу, породжує ще більші лінощі й недбайливість" [7: 467].

Порушуючи важливу проблему моральної відповідальності, В.О. Сухомлинський, передусім, наголошував на відповідальності керівника навчально-виховного закладу, його вмінні керувати колективом, знати найтонші деталі педагогічного процесу, враховувати особливості розумової праці вчителя та учня. Роль керівника навчального закладу полягає в тому, щоб праця, постійна, натхненна, була щастям кожної дитини, щоб у праці пізнавалося незрівнянне щастя. Педагог постійно наголошував на відповідальності батьків перед дітьми і дітей перед батьками. Доводиться констатувати, що сьогодні це стало однією із найболючіших не лише педагогічних, але й соціальних проблем.

На основі викладеного можна зробити такі висновки:

- 1) виховання моральної відповідальності особистості повинно ґрунтуватися на наукових, гуманістичних засадах;
- 2) пріоритетне місце у системі виховання моральної відповідальності має посідати її перспективний аспект;

- 3) моральна відповідальність володіє потужною об'єднаною силою стосовно усіх учасників навчально-виховного процесу;
- 4) найбільш оптимальним у розв'язанні проблеми формування моральної відповідальності особистості є дотримання діалектичного взаємозв'язку моральної свідомості й самосвідомості, моральної діяльності і моральних відносин, на чому так переконливо наголошував видатний український педагог Василь Олександрович Сухомлинський.

До подальших напрямів досліджень можна віднести: а) проблеми моралізаторства й відповідальності особистості; б) ринкові відносини й відповідальність особистості; в) вимоги Болонського процесу і моральної відповідальності особистості тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Антоненко М.Л. Полеміка навколо А.С. Макаренка і В.О. Сухомлинського // Вісник АПН України. – 1993. – № 1. – С. 97-103.
2. Савченко О.Я. Грані дидактичної системи В.О. Сухомлинського // Вісник АПН України. – 1993. – № 1. – С. 91-96.
3. Сухомлинський В.О. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості // Сухомлинський В.О. Вибрані твори / В 5-ти т. Т.1. – К.: "Рад. школа", 1976. – С. 55-206.
4. Сухомлинський В.О. Народження громадянина // Сухомлинський В.О. Вибрані твори / В 5-ти т. Т. 3. – К.: "Рад. школа", 1977. – С. 283-582.
5. Сухомлинський В.О. Методика виховання колективу // Сухомлинський В.О. Вибрані твори / В 5-ти т. Т. 1. – К.: "Рад. школа", 1976. – С. 403-637.
6. Сухомлинський В.О. Сто порад учителю // Сухомлинський В.О. Вибрані твори / В 5-ти т. Т.2. – К.: "Рад. школа", 1976. – С. 419-654.
7. Сухомлинський В.О. Розмова з молодим директором // Сухомлинський В.О. Вибрані твори / В 5-ти т. Т. 4. – К.: "Рад. школа", 1977. – С. 393-626.

Матеріал надійшов до редакції 24.09.2007 р.

Васянович Г.П. Сущность и содержание нравственной ответственности личности в педагогическом наследии В.А. Сухомлинского.

Проанализированы разносторонние аспекты формирования нравственной ответственности личности в концептуальных подходах выдающегося украинского педагога В.А. Сухомлинского. Выяснена роль нравственного сознания, деятельности, отношений в этом процессе.

Vasyanovych H.P. The Essence and Content of Person's Moral Responsibility in V.O. Suhomlynskiy's Pedagogic Heritage.

The different aspects of the person's moral responsibility formation in the conceptional approaches of an outstanding Ukrainian teacher V.O. Suhomlynskiy are analysed. The role of moral consciousness, activity and relations in this process is defined.